

Kosidło, Adam

"A History of Finland", Eino Jutikkala,
Kauko Pirinen, London 1979 :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1-2, 189-194

1985

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Socjalistów lecz Mazurskiego Związku Ludowego⁷. Rozdziały te oparł Hagelweide głównie o doniesienia mieszczańskiej „Koenigsberger Hartungsche Zeitung”, jakkolwiek zachowała się prasa Niezależnych Socjaldemokratów w RFN oraz materiały źródłowe w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Olsztynie i Geheimes Staatsarchiv w Berlin-Dahlem.

Ostatni z rozdziałów poświęcił autor na ukazanie roli organu Vereinigte S.D. „Koenigsberger Volks-Zeitung” i prasy Niezależnych Socjaldemokratów do 1922 r. W związku z wyborami parlamentarnymi w latach 1920 i 1921, zaczął wychodzić w Królewcu dwutygodnik „Der Sozialdemokrat” który miał zapewne zastąpić nieistniejący tygodnik dla robotników rolnych. Niezależni Socjaldemokraci (USPD) posiadali wcześniej kilka organów prasowych, po 1920 r. pozostały im 3 gazety o łącznym nakładzie 15 tys. egzemplarzy, Zjednoczeni Socjaldemokraci mieli natomiast jedną gazetę o łącznym nakładzie znacznie większym i starej tradycji wydawniczej. Słusznie jednak autor wątpi by ukazywała się ona, jak podał Matull w 50 tys. egzemplarzy. Świadectwem i konsekwencją reformistycznej drogi rozwoju tej partii i wolnych związków zawodowych był spadek głosów oddanych w wyborach parlamentarnych. O organie KPD okręg Prusy Wschodnie „Rote Fahne des Ostens”, który wychodził od grudnia 1920 r., zaledwie wspomniano.

Zygmunt Lietz

Eino Jutikkala, Kauko Pirinen, *A History of Finland*, London 1979, 256 ss.

Dzieje Finlandii, położonej w tym samym co i Polska regionie geopolitycznym, obfitują w tragiczne wydarzenia. Skutki ich zaważyły na skomplikowanym procesie powstania narodu, zdolnego — w historycznie uzasadnionym momencie — do utworzenia własnej państwowości. Mimo iż jest to właściwe dla wielu krajów Europy, jednak w przypadku Finlandii występowało wiele cech szczególnych, niezbyt dobrze znanych polskiemu czytelnikowi.

Jej historia rozpoczyna się ok. roku 800, kiedy plemiona Finów i Karełów — z grupy ugrofińskiej — wyparły z tego terenu Lapończyków. W XII wieku rozpoczął się podbój tych ziem przez Szwedów, a za tym poszła chrystianizacja, co doprowadziło do powstania w 1581 r. wielkiego księstwa fińskiego stanowiącego integralną część Szwecji. Przyjęcie chrześcijaństwa spowodowało, że wyższe stany przyjęły zarówno kulturę, jak i język szwedzki. Fiński stawał się coraz bardziej językiem tylko mieszkańców wsi. Lata szwedzkiego panowania prawdopodobnie doprowadziłyby w końcu do bezpowrotnej asymilacji Finów, gdyby polityka szwedzka, mająca na celu opanowanie wybrzeży Bałtyku, nie spotkała się z oporem Polski, a następnie z ekspansją terytorialną — dążącej do uzyskania dostępu do morza — Rosji. Wojny szwedzko-rosyjskie, toczące się z małymi przerwami prawie przez dwa wieki, doprowadziły w końcu do podboju księstwa fińskiego przez Rosję. Zmieniło to w sposób zasadniczy dzieje tego regionu, jako że w tym momencie zaistniały — mimo realnej groźby rusyfikacji — warunki sprzyjające tworzeniu się fińskiego narodu.

---

⁷ F. Leyk «Masurische Volks-Zeitung» organ Mazurskiego Związku Ludowego. Fragmenty wspomnień, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1967, nr 3, ss. 379—382; realistycznie o stanie prasy niemieckiej patrz E. Reckel, Stan prasy w Prusach Wschodnich i na Pomorzu, w: Przeciwno propagandzie korytarzowej, Toruń 1930, ss. 119—129, 153—163.

Prezentując książkę dwóch historyków z Uniwersytetu w Helsinkach skupię się na przedstawieniu problemów ważniejszych dla dziejów tego odważnego narodu: opanowaniu Finlandii przez Rosję, jej statusie w obrębie imperium rosyjskiego, warunkach sprzyjających przebudzeniu się fińskiego poczucia narodowego; na uzyskaniu niepodległości i stosunkach z ZSRR.

E. Jutikkala twierdzi, że Rosja na początku XIX w. była znacznie bardziej zainteresowana ekspansją na południe, na Balkany, niż atakiem na Szwecję. Wypowiedzenie jej wojny przez Aleksandra I miało być więc tylko wypełnieniem przyrzeczenia danego Napoleonowi w Tylży w 1807 r. Jednakże w następstwie potęgującej się wrogości Rosji wobec Francji oraz w wyniku stosunkowo łatwego wyparcia Szwedów z Finlandii doszło do zmiany planów. Okupacja przekształciła się w aneksję: autonomiczne wielkie księstwo w unii personalnej z Rosją. Aleksander I utrzymał obowiązujące dotychczas prawa i podatki (ale zlikwidowano wojsko), a zwoływano co kilka lat parlament miał obradować nad sprawami zleconymi mu przez cara, który od 24 grudnia 1808 r. nosił tytuł wielkiego księcia fińskiego. Naczelną władzą administracyjną i sądową pozostawała w rękach miejscowej szlachty, zachowano również przywileje kościoła luterńskiego.

Położenie polityczne Finlandii zostało dokładnie określone na posiedzeniu parlamentu w Porvoo, w marcu 1809 r., w obradach którego wziął udział sam car. Oznaczało to, że jej polityczny status został opracowany — w odróżnieniu od Królestwa Polskiego — jeszcze przed Kongresem Wiedeńskim i w związku z tym nie miał międzynarodowej sankcji. (Uprowadzając fakty można jednakże powiedzieć, że sankcja Kongresu Wiedeńskiego niewiele Rosję obowiązywała.) Traktując zdobycie Finlandii jako coś trwałego, Aleksander I dokonał w 1812 r. „rozszerzenia wewnętrznego” księstwa fińskiego, dołączając doń prowincję wyborską, którą Rosja otrzymała od Szwecji na mocy pokoju z 1721 r. Wydarzenie to odbiło się szerokim echem w społeczeństwie polskim i stało się podbudową twierdzenia, iż car nosi się również z zamiarem przyłączenia do Królestwa Polskiego ziem niegdyś do Polski należących. Nic takiego się jednak nie stało, bowiem Królestwo Polskie było z wielu względów inaczej przez Rosję traktowane. Szwedzi, poprzedni właściciele Finlandii, zgodzili się również na jej przynależność do Rosji, wzamian za zgodę tej ostatniej na wcielenie Norwegii do Szwecji.

Nie znaczy to jednak, że car przestrzegał zagwarantowanych przez siebie praw i w Finlandii. Przez dziesiątki lat nie zwoływano parlamentu, bowiem koniec wojen napoleońskich i zaistniały po nich system Świętego Przymierza oraz pewne zmiany w osobowości cara zakończyły okres liberalnego eksperymentu tak w stosunku do Królestwa Polskiego, jak i Finlandii. Historycy fińscy podkreślają, że na decyzję niezwoływania przez ponad pół wieku parlamentu rzutowały również doświadczenia Aleksandra I wynikające z praktyki funkcjonowania sejmu Królestwa Polskiego (kaliska opozycja sejmowa).

Polityczny ferment 1830 r. w Europie ominął Finlandię. W tym czasie Finowie już coraz wyraźniej utożsamiali się z polityką Rosji. Oddział wojska fińskiego brał udział w tłumieniu powstania listopadowego i walczył wyjątkowo dobrze, za co też zyskał carskie uznanie. Fiński kościół luterński, wrogo nastawiony do Watykanu, również nieprzyjaźnie wypowiedział się na wieść o wybuchu powstania. Wojny Rosjan z Turkami były „natomiast uważane za ich własne”, a kiedy „podczas wojny krymskiej Brytyjczycy zbombardo-

wali niektóre fińskie porty oraz zarekwirowali część fińskiej floty handlowej, przyjacielskie uczucia Finów do Rosji jeszcze nasiliły się" (s. 169).

Epoka romantyzmu również w Finlandii objawiła się rozbudzeniem poczucia narodowego. Jego nosiciele rozumieli, że naród może tylko wtedy powstać, kiedy będzie miał swój oficjalny i literacki język. Rozpoczęła się więc walka o emancypację fińskiego języka. Wielki wpływ wywarł tu Uniwersytet w Turku (przeniesiony później do Helsinek) oraz założone w 1831 r. Fińskie Towarzystwa Literackie. Niezbędne stało się tworzenie warstwy inteligencji fińskiej, dlatego też w r. 1858 otwarto pierwszą średnią szkołę z fińskim językiem wykładowym. Za tą decyzją już wkrótce poszły następne. Akcja ta spotkała się jednak z gwałtowną kontrakcją mniejszości szwedzkiej oraz biurokracji, która знаła tylko język szwedzki, a fiński uważała za pozbawiony jakiegokolwiek tradycji kulturalnej. Nastąpił więc podział społeczeństwa na finomanów i szwedomanów oraz rozpętała się między nimi — szeroko w tej książce opisana — ostra prasowa walka. Rosjanie wydawali się sprzyjać nacjonalistom fińskim.

W połowie XIX w. modna stała się w wyższych warstwach społeczeństwa fińskiego ideologia panskandynawska, której zwolennicy stawiali sobie za cel utworzenia szwedzko-norwesko-fińskiego państwa. Wkrótce jednak, kiedy to Szwecja w 1864 r. odmówiła udzielenia pomocy — napadniętej przez Prusy i Austrię — Danii, idea ta straciła wiele ze swej żywotności.

W okresie powstania styczniowego Aleksander II zwołał wreszcie parlament, który odtąd miał się zbierać co 4 lata i zyskał nawet ograniczone prawo inicjatywy ustawodawczej. Z woli tego ulubionego w Finlandii cara ogłoszona została również ustawa zrównująca w życiu publicznym język fiński ze szwedzkim. Finomani triumfowali. Wkrótce nastąpiły podobne reformy w innych dziedzinach. W r. 1865 zaczęto bić własną monetę — srebrną markę, a następnie od r. 1878 — po przejściu Finlandii na rozliczenia w złocie — księstwo finlandzkie usamodzielnilo się w sprawach walutowych. W r. 1878, w okresie wojen z Turcją, Aleksander II podpisał również dekret powołujący do życia narodową armię fińską, która w opinii tak liberałów, jak i finomanów stała się realnym wspornikiem autonomii.

Koniec XIX w. w Rosji był świadkiem rozwoju nacjonalizmu wielkoruśkiego, który dawał znać o sobie wzmoczoną rusyfikacją oraz likwidacją odrębności — nie tylko zresztą — Finlandii. Nie odbywało się to jednak bez — rozwijającego się coraz wyraźniej — mocnego oporu fińskiego narodu, którego tożsamość kształtowało w dużej mierze natarcie rosyjskiego nacjonalizmu. Zaognienie konfliktu nastąpiło wskutek likwidacji, nie tak dawno uzyskanej, odrębności systemu monetarnego oraz wcielenia fińskiej armii do sił imperialnych. Konflikt ten, który głęboko przeorał społeczeństwo, zaowocował powstaniem dwóch obozów. Konstytucjoniści twierdzili, że carskie dekrety z 1899 i 1901 r. są niezgodne z prawem i muszą być anulowane, ugodowcy mieli nadzieję, że swoją uległością pozyskają cara do utrzymania status quo. (Do tej ostatniej frakcji należał późniejszy prezydent J. K. Paasikivi). Następstwo walki z rusyfikacją mogło być już tylko jedno — powszechny wzrost niechęci do rosyjskiego despotyzmu.

Przegrana wojna z Japonią zmusiła Mikołaja II do poważnych ustępstw w całym imperium. Liberalne reformy w Finlandii doprowadziły do ustanowienia w 1906 r. jednoizbowego parlamentu oraz uchwalenia nowej ordynacji

wyborczej, na mocy której wprowadzono powszechne prawo wyborcze, po raz pierwszy w dziejach Europy rozciągnięte na kobiety. Etap ten nie trwał jednak zbyt długo. W oczach rosyjskich nacjonalistów Finlandia była zbyt liberalna (to właśnie tu Lenin po raz pierwszy spotkał się ze Stalinem) i dlatego należało ją ściślej zespolić z resztą imperium. Od strony prawnej dokonała tego ustawa, uchwalona przez dwuizbową Dumę i podpisana 30 czerwca 1910 r. przez cara, mocą której Finlandia miała być traktowana ledwie jako jedna z wielu prowincji. Był to wielki szok dla Finów. Przejawiana wcześniej sympatia dla wielkiego sąsiada skończyła się ostatecznie. Pojawić się więc musiała nowa jakość i nowy cel: jeżeli nie autonomia w unii z Rosją, to nowy program musiał zakładać już walkę o uzyskanie niepodległości.

W czasie I wojny światowej Finowie swoje nadzieje zwrócili ku Niemcom, gdzie nawet zorganizowano Batalion Lekkiej Piechoty składający się wyłącznie z Finów. Program Rządu Tymczasowego, nie przyznający Finlandii pełnej niepodległości nie mógł już zyskać poparcia większości. Dopiero zwycięstwo Rewolucji Październikowej pozwoliło na przyjęcie przez parlament wnioskowi (6 XII 1917 r.) o ogłoszeniu niezawisłego państwa. Co ciekawe — i szeroko analizowane w omawianej pracy, to fakt, że tę tak ważną decyzję przyjęto nieznaczną większością głosów — 100 : 88. Wynikła następnie wojna o niepodległość przekształciła się wkrótce w krwawą wojnę domową, w której dopiero pomoc Niemców przechyliła szalę na stronę „białych Finów”. Historycy fińscy — z nieukrywaną niechęcią dla „czerwonych” — szczegółowo prezentują ten trudny okres w życiu narodu. Układ pokojowy z Radziecką Rosją, delegacja fińska (na jej czele stał J. Paasikivi) podpisała 14 października 1920 r. Przyznawał on Finlandii niepodległość, a „oprócz swych historycznych granic otrzymywała, wąski korytarz prowadzący na arktyczne wybrzeże, terytorium Petsamo” (s. 228).

W następnym rozdziale przedstawiono problemy Finlandii w okresie międzywojennym. Głównym celem było zabezpieczenie świeżo zdobytej niepodległości. Usiłowano opierać politykę zagraniczną na ścisłej współpracy z Ligą Narodów. Przykładem tego może być „nierealistyczna wypowiedź” ministra spraw zagranicznych, który na radziecką propozycję zawarcia traktatu o nieagresji, w 1926 r., odpowiedział: „Lepiej jest mieć gwarancję 55 państw niż jednego” (s. 238). Tym niemniej układ taki został zawarty w 1932 r. Było to następstwem wzmocnienia pozycji ZSRR na arenie międzynarodowej, uświadomieniem sobie przez Finów zarówno słabości Wielkiej Brytanii, jak i niezainteresowania jej tym regionem oraz postępującą międzynarodową izolacją Finlandii. Również linia skandynawska w polityce zagranicznej nie zdawała egzaminu: Dania obawiała się Niemiec, Finlandia ZSRR, Norwegia nikogo, a Szwecja nie mogła się zdecydować kogo boi się najbardziej — wyjaśnia obrazowo E. Jutikkala (s. 239).

ZSRR — obawiając się ataku ze strony Niemiec poprzez Finlandię — zaproponował latem 1938 r. podpisanie układu o wzajemnej pomocy. Propozycja ta, rozpatrzona po konferencji monachijskiej, która doprowadziła do izolacji Związku Radzieckiego, spotkała się ze strony fińskiej z „kategoryczną odmową”. Nieudane rokowania mocarstw zachodnich z Moskwą zaowocowały niespodziewanym podpisaniem, 23 sierpnia 1939 r., paktu o nieagresji między III Rzeszą a ZSRR, co zmieniło w sposób diametralny sytuację Finlandii. Zmiana ta — pisze on dalej — uwidoczniła się już wkrótce w stanowisku radzieckim. Delegacja radziecka zaproponowała teraz, w zamian za znacznie

większe tereny radzieckiej Karelii, przekazanie ZSRR obszarów na Przesmyku Karelskim oraz dzierżawy półwyspu Hanko albo przyległych doń wysp (2761 km² za 5529 km²). Zdaniem autorów tej pracy, rząd fiński odrzucił tę propozycję z kilku przynajmniej powodów: obawiano się stworzenia precedensu, „nie wierzono”, iż Armia Radziecka może żądania wymusić siłą oraz dlatego, że „cały naród popierał rząd z jednością niespotykaną w historii Finlandii” (s. 240).

Po incydentach granicznych, 30 listopada 1939 r., wojska radzieckie przekroczyły granicę Finlandii i tak rozpoczęła się wojna zwana w historiografii „wojną zimową”. Jej przebieg wyjawiał kilka podstawowych prawd: warunki klimatyczne sprzyjały Finom, brak odpowiednich linii komunikacyjnych utrudniał dowożenie Armii Czerwonej materiałów wojennych, a kadra oficerska po „okresie czystek” była mało doświadczona, podczas gdy Finowie, którym obiecywały pomoc Anglia i Francja, walczyli znakomicie (w marcu 1940 r. w Finlandii miała wylądować nasza Brygada Strzelców Podhalańskich). Historycy fińscy podkreślają również odwagę i zdecydowanie żołnierza radzieckiego.

Mocą układu pokojowego z 13 marca 1940 r. Finlandia została zmuszona do oddania prowincji wyborskiej, zachodnich i północnych wybrzeży jeziora Ładoga oraz skrawków terenu graniczącego na północy z koleją murmańską. Poza tym oddawała na 30 lat w dzierżawę, za opłatą 8 mln marek rocznie, półwysp Hanko. W ten to sposób ZSRR zdołał sobie zabezpieczyć północne podejście do miasta i kompleksu przemysłowego Leningradu.

Przegrana wojna siłą rzeczy pchała Finlandię w orbitę wrogów ZSRR. Po napaści Niemiec na ZSRR rząd fiński, po trzydniowej zwłoce, 25 czerwca 1941 r. również wypowiedział Związkowi Radzieckiemu wojnę. Historiografia fińska nazywa ją „wojną kontynuacyjną”, przy czym wskazuje na jej ograniczony charakter i twierdzi, iż fińskie działania wojenne zostały wstrzymane na początku 1942 r., po odzyskaniu ziem utraconych w „wojnie zimowej”. Nie jest to zupełnie ściśle, jako że Finowie okupowali również pewne obszary radzieckiej Karelii, co rzekomo przedsięwzięli, aby „skrócić linię frontu i osiągnąć lepszą strategiczną obronną pozycję” (s. 249). A w ogóle to na tym froncie — kontynuuje E. Jutikkala — aż do lata 1944 r. panował, nie licząc kilku lokalnych ataków ze strony Armii Czerwonej, spokój.

Niemniej potęgą Wielkiej Koalicji, zwycięstwa wojsk radzieckich przekonywały coraz bardziej Finów o beznadziejności ich położenia. Prezydent R. Ryti, chcąc ułatwić zadanie ustąpił — ponieważ to on mocą swego urzędu zagwarantował Niemcom, iż Finlandia będzie do końca stać przy Rzeszy — a jego następca marszałek G. Mannerheim zgodził się na podjęcie rozmów w ZSRR. (W parlamencie wniosek ten został przyjęty większością 108 : 45). Układ rozejmowy podpisano w Moskwie 19 września 1944 r. i na jego mocy przywrócono stan terytorialny z 1940 r., z tym że Finlandia dodatkowo traciła uzyskany w 1920 r. okręg Petsamo oraz dzierżawę półwyspu Hanko zamieniono na Porkkala (na lat 50). Podpisany w Paryżu, 10 lutego 1947 r., układ pokojowy potwierdzał postanowienia moskiewskie, a wysokość odszkodowań ustalono na 300 mln dolarów płatnych towarami w ciągu sześciu — później przedłużonych do ośmiu lat¹.

¹ Radziecka *Historia Dyplomacji*, Warszawa 1980, t. 5, cz. 1, s. 62, podaje, że w czerwcu 1948 r. ZSRR „mając na uwadze rozwój dobrych stosunków sąsiedzkich z Finlandią, zmniejszył nie spleconą sumę z tytułu reparacji o 50%”; Fińscy historycy podają natomiast nieco inne dane (s. 250): „Jeżeli wartość dostarczonych reparacji byłaby szacowana zgodnie z obowiązującymi cenami, to Finlandia zapłaciła równowartość 570 mln dolarów”.

Demokratyzacja życia wewnętrznego doprowadziła do rozwiązania wszystkich nacjonalistycznych organizacji oraz „zostały cofnięte antykomunistyczne ustawy”, a osoby, które uznano winnymi przystąpienia Finlandii do wojny, postawiono w stan oskarżenia. Na kary więzienia skazani zostali: prezydent R. Ryti, premierzy J. W. Rangell i E. Linkomies, minister spraw zagranicznych H. Ramsay, ministrowie Väinö Tanner, Antti Kukkonen i Tyko Reinikka oraz poseł w Berlinie T. M. Kivimäki.

Po ustąpieniu Mannerheima, prezydentem został wybrany człowiek, który od 1941 r. stał na uboczu wielkiej polityki — sędziwy J. W. Paasikivi². Z jego to właśnie nazwiskiem związana jest polityka, którą określamy dzisiaj „linią Paasikivi”. Podkreślała ona mocno narodową niezależność, a w polityce zagranicznej miała na celu „unikanie najmniejszych konfliktów z radzieckimi interesami”. Po raz pierwszy praktycznie zastosowano ją w 1947 r., kiedy to Finlandia odrzuciła amerykański Plan Marshalla.

W roku następnym, z inicjatywy Stalina, podpisany został Układ o Przyjaźni, Wzajemnej Współpracy i Pomocy, który przewidywał — oprócz potwierdzenia wzajemnej suwerenności i integralności — udzielenie Finlandii pomocy w przypadku zaatakowania jej przez Niemcy, jednak nie automatycznie, ale po uprzednich negocjacjach z rządem fińskim. To ostatnie zastrzeżenie bywa uważane za wielkie osiągnięcie J. W. Paasikiviego.

Lata następne potwierdziły słuszność tej polityki. W 1955 r. Finlandię przyjęto do ONZ, a ZSRR zwrócił jej półwysep Porkkala. Wówczas też prezydentem wybrano U. Kekkonena, który kontynuował politykę swego poprzednika („linia Paasikivi — Kekkonen”)³. Również tegoż roku Finlandia stała się członkiem Rady Nordyckiej, a w 1961 r. stowarzyszonym członkiem EFTA. Świadkiem największego sukcesu realistycznej neutralnej zagranicznej polityki Finlandii był rok 1975, kiedy w Helsinkach obradowała Europejska Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy i do stolicy Finlandii zjechało — jak nigdy dotąd w jej historii — 35 szefów rządu lub głów państwa.

Adam Kosidło

Obwieszczenie Wojewódzkiego Konserwatora zabytków w Olsztynie z dnia 7 kwietnia 1984 roku w sprawie „Wykazu cmentarzy założonych przed 1945 rokiem na terenie województwa olsztyńskiego”, Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, 1984, nr 4, poz. 19.

Celem publikacji, zgodnie z informacją umieszczoną na wstępie omawianego obwieszczenia, jest uzmysłowienie możliwie szerokim kręgom społeczeństwa, że cmentarze są zabytkami i podlegają ochronie prawnej na podstawie ustawy z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach.

Wykaz chronionych cmentarzy stanowi załącznik do rzezonego obwieszczenia. Objęte tym wykazem obiekty podano według miejscowości w układzie alfabetycznym, w trzech wyodrębnionych działach, zgodnie z aktualnym podziałem administracyjnym: I — miasta, II — miasta i gminy, III — gminy.

² T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Warszawa—Wrocław—Kraków—Gdańsk—Łódź 1983, s. 298, twierdzi, że Mannerheim ustąpił ze względów zdrowotnych; E. Jutikkala, op. cit., s. 251, natomiast wyjaśnia, że Mannerheim ustąpił solidaryzując się ze skazanymi politykami.

³ Dokładną analizę zasad fińskiej polityki zagranicznej w okresie powojennym polski czytelnik może znaleźć w zatytułowanej bardzo wymownie książce U. Kekkonena, *Nie szukajcie przyjaciół daleko, a wrogów blisko*, Warszawa 1983, 209 ss.